

G. ETÉNYI NÓRA

A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban

A kora újkori mentalitásbeli változások egyik meghatározó jelensége a „közemberek” számára is hozzáférhető információ mennyiségének és minőségének robbanásszerű növekedése.¹ A 16–17. század folyamán a kitáguló terek, új technikai eljárások, folyamatosan növekvő és átalakuló gazdasági, politikai és kulturális igények, átfogó hatalmi krízisek hatására többszörös információs forradalom zajlott le, melynek a kezelési technikáit és hasznosítási lehetőségeit nemcsak a hatalomgyakorlók köre, hanem a befogadó közönség is meglepően gyorsan alakította ki.²

A nyomtatott információval való együttélés zökkenőmentes elsajátításában sok tényező játszott szerepet, így az is, hogy a változások több hullámban zajlottak le, ezért könnyebb volt az alkalmazkodás. Jelentős korszakhatárokat jelöltek ki a technikai újítások: a 15. század közepétől, a nagyméretű kódexszerű nyomtatott könyvek megjelenésétől az 1500-as években megjelenő, könnyen kézbe fogható, zsebre tehető, olcsóbban előállítható és szállítható kisebb könyvek elterjedéséig, majd pedig a rendszeres postajáratokhoz kötötten közzétett, 1605-től, majd 1609-től gyorsan elterjedő hetilapokig, melyek folyamatosan specializálódtak az olvasó közönséghez alkalmazkodva s egyre gyakoribb megjelenéssel a napilapokig bővülve.³ Új dimenziókat nyitottak a korszak nagy politikai krízisei mind az információ iránti igényt, mind pedig a propaganda működési színvonalát tekintve is. A kora újkor egyik nagy élménye, hogy a reformáció eszméinek gyors elterjedésében alapvető szerepet játszottak a nagy kapacitású nyomdák, melyek rövid idő alatt ki tudták elégíteni a tár-

¹ Legújabbban a korábbi szakirodalommal: Bauer, Volker – Böning, Holger (Hrsg.): *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Bremen, 2011.; Arndt, Johannes – Körber, Esther-Beate (Hrsg.): *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)* Göttingen, 2010. Ezúton is köszönöm R. Várkonyi Ágnes és Z. Karvalics László javaslatait a tanulmányra vonatkozóan.

² Faulstich, Werner: *Die Geschichte der Medien*. Bd. 3.: *Medien zwischen Herrschaft und Revolte: die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700)*. Göttingen, 1998. Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalom-története. Gutenbergtől az internetig*. Budapest, 2004.; Böning, Holger: *Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne*. In: Burkhardt, Johannes – Werkstetter, Christine (Hrsg.): *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit. Historische Zeitschrift Beiheft 41*. München, 2005.

³ Ries, Paul: *Anatomy of a seventeenth-century Newspaper*. Daphnis, Band 6. 1977.; Giesecke, Michael: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologie*. Frankfurt, 1991.; Schröder, Thomas: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*. Tübingen, 1995.; Giesecke, Michael: *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft*. Frankfurt am Main, 1998.

sadalom széles rétegeinek igényét az új információra. Luther 1525-ös prédikációja négy-öt nap alatt ötezer példányban jelent meg, miközben a „bestseller” szerzőnek tekinthető Rotterdami Erasmus művei is egy-egy kiadás alkalmából ezer példányban láttak napvilágot. A vallási megújulás, a felekezeti megosztottság, a szószékeken elhangzó, majd nyomtatásban is megjelenő prédikációk, hitviták, egyházi énekek, imák tovább növelték a nyomtatott információ elfogadottságát, sőt, az egyházi elit mintát is adott a kvalitásos és hatékony véleményformáló eszközök alkalmazására a populáris nyomtatványok világában is.⁴

Az Oszmán Birodalom rohamos európai terjeszkedése, majd állandó jelenléte is szükségessé tette az aktuális eseményekről való széles körű, országhatárokat átlépő, aktualitásra törekvő tájékoztatást.⁵ A kereszténység közös ügyeként, közös ellenségként megjelenő török elleni háborúban egyszerre volt jelentős szerepe a tradíciónak és az újonnan beépülő információnak.⁶ Az egyházi és világi hatalmak által formált, közérthető képekbe sűrített, törökről kialakított toposzok folyamatosan közérdekként és normaként tartották fent az ősellenséggel szembeni küzdelem ügyét. A meglévő ismeretanyag segített értelmezni, befogadni, majd pedig örökíteni az újabb török háborúk eseményeiről érkező híradásokat.

A nyomtatott információ használatának modernizálásában még alapvetőbb változást eredményeztek azok a konfliktusok, ahol a szembenálló felek kölcsönösen jól ismerték és ugyanazon a politikai szintéren hasonló módon használták a propaganda eszköztárát. A németalföldi küzdelem és a harmincéves háború időszaka meghatározó a tekintetben, hogy a nyomtatott információ miként épült be a politikai kommunikációba, hogyan gyorsult fel az információ közzététele, s miként erősödött az igény a véleményalkotás befolyásolására.⁷ A több hatalom által is elérhető „köz”-vélemény meggyőzésének óriási gazdasági, stratégiai, politikai és katonai tétje lett. A hatalomnak egyre magasabb színvonalú érvekkel folyamatosan biztosítania kellett dominanciáját nemcsak egy adott területen, hanem a szövetségrendszerben vívott háború miatt szélesedő térben is. A politikai diskurzus belpolitikai konfliktusok kapcsán is intenzívvé vált. Az angol polgári forradalom alatt, 1640 és 1660 között a kortárs londoni könyvkereskedő, George Thomason 22 000 nyomtatott pamfletet, közte 7200 újságot gyűjtött. Franciaországban 1638–1660 között négyezer, Jules Mazarint támadó pamflet jelent meg.⁸ Az európai hatalmi erőviszonyok újrendezéséért vívott 17. század végi Bourbon–Habsburg dinasztikus küzdelem propagandája a külpolitikai reprezentáció részeként a nemzetközi nyilvánosság politikai jelentőségét tovább növelte, különö-

⁴ Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest, 2004.; Oy-Mara, Elisabeth – Remmer, R. Volker: *Le monde est une peinture. Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder*. Berlin, 2011.

⁵ A kötet minden tanulmánya, különösen: R. Várkonyi Ágnes: A tájékoztatás hatalma. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás. Eger, 1999. 9–33.; R. Várkonyi Ágnes: *Információrobbanás a kora újkorban (XVI–XVIII. század)*. Elhangzott: 2012. május 9. Collegium Esztergom – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Kar.

⁶ Wrede, Martin: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz, 2004.

⁷ Lademacher, Horst – Groenveld, Simon (Hg.): *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Freiden in Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Münster – New York – München – Berlin, 1998.

⁸ Mörke, Olaf: *Pamphlet und Propaganda. Politische Kommunikation und technische Innovation in Westeuropa in der frühen Neuzeit*. In: North, Michael (Hrsg.): *Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. 1995. 19–20.

sen a kvalitások holland művészekkel és államelméleti műveltséggel rendelkező angol pamfletszerzőkkel felvértezett Orániai-ház bekapcsolódását követően.⁹

Az egymással is versengő egyházi és világi hatalmak országoként, felekezeti megosztottságtól is függően változó mértékben szereztek befolyást a nyilvánosság irányításában, de sehol sem tudták kizárólagosan kézben tartani a megnövekedett információ iránti igény kielégítését. Országoként eltérő mértékű az uralkodói udvar lehetősége az információ-áramlás befolyásolására, bár az erős központi hatalom megpróbálta irányítani és ellenőrizni a híráramlást. Az információ gyors közzététele miatt a sajtóműfajok területén elsősorban az utólagos cenzúra érvényesült. Míg a néhány mozgatható nyomdagéppel működő „kalózkialdók” ellenőrzése nehezebb volt, a nagy könyv- és újságkialdó műhelyek öncenzúrára kényszerültek hosszú távú működésük és privilégiumaik megvédése érdekében. Politikai krízisek, hatalomváltások idején azonban látványosan növekedett a hamis impresszummal vagy nyomdahely és kiadó megjelölése nélkül közzétett rölapok, röpiratok száma.

XIV. Lajos francia királyról uralkodása alatt több mint háromszáz portré, hétszáz grafika készült, havonta ismertette tetteit a *Mercure Galant* és hetente írt róla a *Gazette de France*.¹⁰ Roger L'Estrange, a híres angol főcenzor az angol polgári forradalom idején tiltani akarta a londoni hetilapokat, míg a restauráció időszakában 1663-tól éppen az ő irányítása alatt működött két hivatalos hetilap, a *The Intelligencer* és a *The News*, a belpolitikai krízisek helyett a török elleni háborúra irányítva a figyelmet. L'Estrange felismerte, az 1681-től kiadott *The Observer*ban meg is fogalmazta, hogy nem tiltani, hanem a hatalom érdekeinek megfelelően kanalizálni kell a híráramlást.¹¹ A 17. század végi Londonban öt hetilap is működött különböző hatalmi körökhöz kötődően, s a pamfletirodalom új virágkora is azt bizonyítja, hogy nem sikerült teljesen irányítás alá vonni a nyomtatott híráramlást, Angliában 1695-től az engedélyezési törvény elévülése a cenzúra rendszerének is véget vetett.¹² A *The Spectator* már imázsának részeként hirdette hatalomtól való függetlenségét, jelezve a sajtó „megfigyelői” státusát.¹³ A több hatalom által elért, sok jelentős nyomdacentrummal rendelkező, több nagyvárosra támaszkodó itáliai és német nyelvterületeken még kevésbé lehetett egy központból befolyásolni a nyomtatott híráramlást.

A politikai elit, diplomaták zárt és titkosított információs csatornái, a kereskedő és bankárcsaládok gazdasági hírhálózatai, a döntéshozók körében terjesztett kéziratos újságok mellett kiépült a hírek közzétételének új mechanizmusa, mely elsősorban nem uralkodói udvarokban, hanem a jelentős befogadó közönséggel rendelkező nagyvárosokban teremtette meg a hírhez való hozzájutás legális technikáit, színtereit s megbecsült szakembereit.¹⁴ A „fekete művészetből élő” kulturális elit (kiadó, újság- és könyvkereskedő, nyomdász, metsző, betűkészítő, író, költő, iskolamester, tanító, prédikátor, postamester, térképész) a hatékonyság érdekében és az üzleti siker reményében megtanult „gazdálkodni” a renделke-

⁹ Kampmann, Christoph – Krause, Katharina – Krems, Eva-Bettina – Krems-Tischer, Anuschka (Hrsg.): *Bourbon – Habsburg – Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*. Köln–Weimar–Wien, 2008.

¹⁰ Klaitz, Joseph: *Printed Propaganda Under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion*. Princeton, 1976.; Burke, Peter: *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven – London, 1992.

¹¹ Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Budapest 2004. 91–92.

¹² Raymond, Joad: *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain*. Cambridge, 2003. 341–382.; Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 94.

¹³ Briggs – Burke: *A média társadalomtörténete*, 35., 73.

¹⁴ Brendecke, Arndt – Friedrich, Markus – Friedrich, Susanne (Hrsg.): *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Berlin, 2008.

zésére álló nyomtatott hírekkel. Nemcsak az információ megszerzésének sokirányú hálózatát kellett kialakítani, hanem a befogadó közönség folyamatos és széles körű elérésére is szükség volt.¹⁵ A szövetségesek – érdekeik egyezéséig – növelték is egymás politikai súlyát, jelentőségét a nemzetközi nyilvánosság előtt. Ez a sok tényezős, sok központú propaganda jelentősen erősítette az uralkodói udvarokhoz közvetlenül nem kötődő, de a nyomtatott információs mechanizmus működtetését jól ismerő értelmiségi réteg szerepét a véleményalkotás irányításában. Sok vonatkozásban a humanista elit korábbi véleményformáló funkcióját örökítették tovább egy sokkal szélesebb, műveltségét, identitását tekintve összetettebb közegben mozogva. A hatalomgyakorlók elvárásai és a befogadó közönség igényei között egyensúlyozó értelmiségiek szerepe az információ kezelési technikák megújításában, a nyomtatott hírek sokoldalú hasznosításában több aspektust tekintve is kiemelt jelentőségű.

Nyomtatott újságműfajok önértékelése

Az újságműfajok jelentőségéről megjelent 17. századi elemzések kapcsán sajátos kettősség figyelhető meg. Egyfelől gúnyos hangú politikai pamfletek ítélték el a megnövekedett hírhétséget, amikor még a halkufárok, a csónakosok, kocsisok és hordárok is államügyekről beszélgetnek.¹⁶ Másfelől tudós értekezések ecsetelték, hetilapok évkezdést köszöntő versei hirdették a hetilapolvasás előnyeit, különösen a világ kitérőülését, az újfajta földrajzi ismeret megjelenését.¹⁷ Sőt kisebb fejedelemségeknek azt ajánlották, hogy ne is tartsanak fent nagy költséggel követségeket, hiszen a hetilapok külpolitikai hírei alapján is tájékozódni lehet.¹⁸ Johann Amos Comenius a történelmi, geográfiai, politikai és nyelvi ismeretek szélesítésére az iskola oktatás részévé tette, Christian Weise (1642–1708) kifejezetten az ifjúságnak javasolta az újságok olvasását, Georg Grefflingen költő 1669-ben újságkiadóként az iskolamestereknek ajánlotta a hamburgi „Nordischer Mercurius”-t, Christian Thomasius 1700-tól Lipcsében és Halléban államelméleti ismeretek tanulásához vezette be az újságolvasást.¹⁹ Comenius 1622-ben „A világ útvesztője, avagy a szív paradicsoma” című művében a hírhajhászok közé is elvezette főszereplő vándorát, hiszen az életre való felkészülés részeként a híráramlás felhasználási módjait is el kell sajátítani.²⁰ A kéziratos újságok elit olva-

¹⁵ Körber, Esther-Beathe: *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1625 bis 1618*. Berlin – New York, 1998.

¹⁶ Miller, John: *Public Opinion in Charles II's England*. History. The Journal of the Historical Association, 80. 1995. 395–381.; Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999. 193–194.

¹⁷ Ukena, Peter: *Tagesschriftum und Öffentlichkeit in Deutschland*. In: Presse und Geschichte. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. München, 1977. Bd. 2. 43.

¹⁸ Stieler, Kaspar: *Zeitungs Lust und Nutz*. In: von Hagelweide, Gert (Hrsg.): *Vollständiger Neudrucke der Originalausgabe von 1695*. Bremen, 1969.; Paisey, David: *New Year begging broadsides from Nuremberg: collection in the British Library*. In: Caemmerer, Christiane – Jungmayr, Jörg – Overgaauw, Eef (Hrsg.): *Flugblätter von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart als kulturhistorische Quellen und bibliothekarische Sondermaterialien*. Frankfurt am Main, 2010. 45–66.

¹⁹ Martin, Welke: *Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitungslesen in Deutschland*. In: von Otto, Dann (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. München, 1981. 29–33.

²⁰ Idézi: R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrínyije*. Irodalomtörténeti Közlemények, 100. évf. (1996) 1-2. sz. 7–8.

sói a nyomtatott újsághíreket távolságtartással fogadták.²¹ A kéziratos augsburgi Fugger-Zeitungen nagy értékű, gazdasági lépéselőnyt biztosító híreket továbbítottak információs hálózatukra támaszkodva, melyekhez érdemi politikai és katonai értesülések is szorosan kapcsolódtak.²² A kéziratos újsághírek olvasóit már a 16. század kezdetén rendszeres és sokoldalú kulturális hatások érték Európán kívüli területekről is.²³ Az elit zárt információs hálózatából alkalmanként kikerülő új ismeretanyag hatalmas érdeklődést váltott ki a szélesebb nyilvánosság körében. 1515-ben szultáni ajándékként a portugál királyi udvarba került rinocéroszról egy nürnbergi kereskedő lisszaboni levele alapján Albrecht Dürer készített nagyszerű, a 18. század végéig többször kiadott röplapot.²⁴ A kéziratos újságok olvasói a széles nyilvánosság számára hozzáférhető, kivonatolt, hivatalos hírekkel szemben a politikai viszonyokat, kapcsolatrendszereket, udvari pozíciókat érzékeltető „bennfentes” információkat tekintették fontosabbnak még a 18. században is.

A nyomtatványok szerepével foglalkozó korabeli művek sajátos önreflexiója azonban nemcsak a sajtótermékek jelentőségét hirdette, hanem a közvetítő réteg társadalmi presztízsét is reprezentálta. A véleményformálás legközvetlenebb és legközérthetőbb eszközén, a metszetekkel illusztrált röplapokon tanították is a nyomtatott hírekkel való együttélés mikéntjét, amiben természetesen az üzleti érdek és az olvasóközönség szélesítésének reménye is szerepet játszott. Ezek az „önreklámok” a kínált ismeretanyag tematikai sokféleségét, érdekességét és a mindennapi életben való közvetlen használhatóságát hangsúlyozták.

Egy 1631-es ábrázoláson Cupido jelent meg újságárusként, képes kalendáriumokat, női viseleteket bemutató röplapokat, nyomtatott köszöntő verseket terjesztve. A 17. század közepétől neves nürnbergi és augsburgi kiadók a városi tanács által megrendelt erkölcsnemesítő metszeteket tették közzé, melyek különböző foglalkozásokhoz kapcsolódóan házassági tanácsokat adtak, gyermekevelési elveket, ételkécsőket mutattak be, vagy éppen pénzigényes szokás, a dohányzás terjedését elleneztek színvonalas metszetekkel és versekkel. A tanulságos, ám szórakoztató metszetekkel illusztrált röplapok nemcsak a városi státúumokat tették könnyebben elfogadhatóvá,²⁵ hanem a városi polgárok mindennapi életében is érthetővé és közvetlenül felhasználhatóvá vált a nyomtatott információ.²⁶ Nagy dél-német nyomdaközpontokban a városi polgárok szívesen díszítettek röplapok nagyméretű metszeteivel magánlakásokat is. Kifejezetten kisgyermekeknek szóló röplapok jelzik, hogy a neve-

²¹ Böning, Holger: „Gewiss ist es, dass alle gedruckte Zeitungen erst geschrieben seyn müssen.” *Handgeschriebene und gedruckte Zeitungen im Spannungsfeld von Abhängigkeit, Koexistenz und Konkurrenz*. In: Williams, Gerhard Scholz – Daphnis, William Layher (eds.): *Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europa (1500–1800)*. Bd. 37. 2008. Heft. 1-2. 203–242.

²² Bauer, Oswald: *Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1658–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem*. Colloquia Augustana, Bd. 28. Berlin, 2011.

²³ Pieper, Renate: *Die Vermittlung einer Neuen Welt. Amerika im Kommunikationsnetz des habsburgischen Imperiums (1493–1598)*. Mainz, 2000.; Pieper, Renate – Barbarics, Zsuzsa: *Handwritten Newsletter as a Means of Communication in Early Modern Europe*. In: Bethencourt, Francisco – Egmond, Florike (eds.): *Correspondence and Cultural Exchange in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007. 53–79.

²⁴ Salzberger, Dieter: *Albrecht Dürer: Das Rhinoceros*. Hamburg, 1999.

²⁵ Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit. 1500 bis 1800*. Berlin, 1998.

²⁶ Schilling, Michael: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen, 1990.; Harms, Wolfgang – Schilling, Michael: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart, 2008.

lés részévé vált a nyomtatott sajtótermék. Protestáns német területeken Szent Miklós zsákos emberré torzított figurájával illusztrált metszettel és rövid verssel intették jó magaviseletre a kiskorúakat a 16. század végén.²⁷

Nemcsak a nyomtatott információ értékét kellett elfogadtatni, azt is meg kellett tanítani, hogy miként kell mérlegelni a hírek megbízhatóságát, hitelességét. Egy a frankfurti vásárról érkező híráramlást megszemélyesítő, díszes ruhájú, bőségszaruval ábrázolt vonzó nőalak hirdette a távoli területekről, Indiából vagy az Oszmán Birodalomból érkező hírek különlegességét, ám az 1662-ben megjelent röplap szövege távolságtartásra intett, mert hangsúlyozta, hogy a híreket a kiadók szerkesztik, rövidítik, átalakítják, így a verses összegzés szerint végül a hölgynek sokan nem hisznek, s nem is talál magának férjet.²⁸ A híráramlás felgyorsulásával kapcsolatos kételyeket is megfogalmaztak a röplapok. Egyfelől vonóvágató hivatalos postaszolgálat hiteles értesülései magyarázták el egy-egy békekötés jelentőségét, mellyel szemben a háborús híreket sánta, ördöglábú hírnökök szállították. A szárnyas Merkúrral megjelenített hírszolgálat mellett a gyalogosan szállított lassabb, de hiteles, ellenőrzött híreknek is megvolt a különleges értékük.²⁹

A propaganda vonatkozásában is korszakváltást jelentő harmincéves háború időszakában még inkább megragadható, hogy az egymással versengő hatalmi központok kénytelenek nemcsak a saját politikai programjukat meggyőző módon tálni és az ellenség érvrendszerét megcáfolni, hanem a megcélzott befogadó közönség számára az érvek mérlegelésének mikéntjét is bemutatni. Kvalitások metszők által készített szellemes gúnyrajzok sora ítélte el a hírek válogatás nélküli elfogadását, s próbálta tanítani az ellenőrizetlenül szállongó hírekkel való együttélés mikéntjét.³⁰ Egy 1620-ban megjelent röplap követendő példaként mutatta be a szántóföldön dolgozó parasztembert, aki kívül tud és akar maradni a háttérben látható mindenféle rendű és rangú emberekkel zsúfolt szekértáborok közti politikai csatározásból.³¹ A rövid latin és német verssel közzétett, Pieter Brueghel Ikarosz bukását ábrázoló festményét felidéző metszet mégsem ad reális alternatívát a közügyektől igencsak érintett városi polgárok számára. Számos korabeli gyűjtemény bizonyítja, hogy a kortársak milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a legközérthetőbb sajtóműfajoknak, így a véleménybefolyásolásra leginkább alkalmas röplapoknak.

Az egy adott területet elérő többféle, ellentétes érdekű propaganda miatt különösen fontossá vált a felgyülemlett információk értelmezése, utólagos logikus rendbe állítása, a győztes érdekei szerinti összegzése. A harmincéves háború folyamán az 1619 és 1622 közötti időszakban a legintenzívebb a propaganda. A protestáns propaganda Pfalzi Frigyes uralkodásának történetét 1618 és 1620 között címerállatának, az oroszlánnak tetteiként fiktív diadalkapun örökítette meg,³² beleszöve a közismert jóslatot a protestánsok védelmezője-

²⁷ „Der Mann mit der Sack. Zu Augspurg bey Abraham Bach Brieffmaler auffm Creuz”. Kunzle, David: *History of the Early Comic Strip. I. The Early Comic Strip. Narrative Strips and Picture Stories in the European Broadsheet 1450–1825*. Los Angeles – London, 1973. 63.

²⁸ „Die New Zeitung klagt sie könne kein Mann bekommen” P-2591. Harms, Wolfgang: *Illustrierte Flugblätter des 16-17. Jahrhundert* Wolfenbüttel, 1989. 444–445.

²⁹ Behringer, Wolfgang: *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 2003. 379–380.

³⁰ „Der Sih dich für”. Niemetz, Michael: *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit*. Regensburg, 2008. 122. kép 128.

³¹ „Currus Cursus Mundi, Der Welt Lauff,” „Scinditur incertus studia in contraria mundus”. Coburg XIII. 443,65

³² „Imperii Proceres Heroice Corcia Leonus Magnanimae Radij Teutoniae Faces Quae Generae proquaviqua olim fecere Parentes...”

ként megjelent „Észak Oroszlánjáról”, melyre a háború újabb szakaszában már Gusztáv Adolf svéd király propagandája épít.³³ Egy császárhí, katolikus röplapon ugyanennek a politikai és katonai erőviszonyokban legnagyobb változásokat jelentő időszak eseményeit értékelte egy „újságíró” és vitapartnere.³⁴ A röplap képanyaga és a fiktív beszélgetés újra felidézte, értelmezte és egységgé formálta a korábban külön-külön röplapon megjelent gúnyképeket a „téli királyról”, aki eltévedt a labirintusban, akit félrevezettek a vak jószok, s aki nem jó kertészként gazdálkodott, s nagy lakomákkal gyorsan felélte, egy tél alatt tönkretette a prágai udvart, s elvesztette királyságát. A gondosan felépített politikai szimbólumok érthetően és megjegyezhetően közvetítették az értékítéletet, hogy Pfalzi Frigyes nem alkalmas a cseh királyi címre. A találón megalkotott összkép azonban azt is egyértelművé tette, hogy az eredeti röplappal sem a tájékoztatás volt a cél, hanem az értékítélet és a véleményformálás.

A harmincéves háború időszakában sok volt az olyan metszettel illusztrált röplap, mely a sajtótermékek szerepét elemezte. Az 1632. évi jókivánságokkal közzétett újságszerkesztőség képe az újságkészítés hatékonyan működő mechanizmusát mutatta be.³⁵ A hírek közzétételének sajátos „politikai színpadként” való megfogalmazása azt is érzékeltette, hogy nemcsak a láthatóra, hanem a mögöttesre, a színpad mögötti világra is gondolni kell, ezért is került a kiadói műhely középpontjába egy vándorkomédiából jól ismert figura, valamint egy saját tollazatát rendező gólya. S bár a röplapok a címeikben végig az igaz, valódi képét és leírását ígérték a hadi és politikai eseményeknek, a 17. század második felében tovább erősödött a történetek mögé látásának, az érdekek kitapintásának, a mozdatórugók feltárásának igénye.³⁶ A hatalmas mennyiségű és igen szerteágazó tematikájú, koronázásokról, uralkodói temetésekről, várostromokról, tengeri csatákról, csodás égi jelekről, természeti katasztrófákról, politikai cselszövésekről, kivégzésekről érkező híreket hitelesség, jelentőség, hosszú távú hatás alapján mérlegelni és rendezni kellett, a befogadó közönség igényeihez is alkalmazkodó műfajokat találva. A 17. század elejére a hírek színvonala, értéke, valamint az olvasóréteg műveltsége alapján a különböző sajtóműfajok között kialakult egyfajta hierarchia, mely azonban hatékony együttműködést is jelentett az újságtípusok között. A rendszeresen és folyamatosan megjelenő hetilapok rövid kivonatolt külpolitikai híreket közöltek uralkodói, politikai, gazdasági központokból az univerzalitás igényével. Jelentős politikai és hadi eseményekről négy-öt oldalas külön „számot”, kiegészítést is mellékeltek koronázások részletes bemutatásával, hadvezérek jelentéseivel, misszionáriusok beszámolóival, fontos személyiségek, szemtanúk „sajátkezű” leveleivel. Az érdeklődés felkeltésének leghatékonyabb eszközei a képes újságok voltak, melyeket városházára, városfalak kapujára, könyvkereskedések ajtajára, piacterekre függesztettek ki. A röplapok a korban jelentős-

³³ Gilly, Carlos: „Észak Oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa”. *Politikai, vallásos és chiliasztika publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben.* In: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. Szeged, 1997. 103–110.

³⁴ „Ein Red und Antwort, Das ist: Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mit seinem Widersacher.” Bohatcová, Mirjam: *Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke von Anfang des Dreissigjährigen Krieges.* Prag, 1966.

³⁵ „Neue Jahr Avisen, In Jehan Petaqi Kramladen zu erfragen, Allen Kauffleuten und Zeitungs Liebhabern die sich taeglich darmit tragen und schleppen zu diesem Newen 1632 Jahr dediciret.” Harms, Wolfgang – Rattay, Beate: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe.* Coburg, 1983.

³⁶ G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Budapest, 2010.

nek tekintett eseményekről, fordulatokról tettek közzé háttérinformációkat, és magyarázatokat adtak a kivonatolt, lényegre törő újsághírekhez az olvasni nem tudó rétegek mellett a műveltebb közönségnek is. A kép és szöveg funkciója nem vált szét, erősítették egymást, s maga a kép is érdemi információt tett közzé. A röplap lehetőséget adott aktuális események kapcsán is a tájékoztatásra, reagálásra és a véleményalkotás irányítására.³⁷ A metszetekkel illusztrált röplapok az elit reprezentációjának részeként egyedi, felismerhető arcképekkel ábrázolták a jelentős politikai személyiségeket, s térképekkel és hadmérnöki alaprajzokkal közelebb vitték a befogadó közönséghez a távoli hadi és politikai színterek világát. Többféle műveltségréteget sűrítő, egymást erősítő szimbólumrendszerekkel segítették a befogadást, irányították a véleményalkotást.

Mindeközben az adott technikai keretek között is gyorsult a híráramlás, a hírek hamar veszítettek az aktualitásukból, így jelentőségükből, mert elvárás lett az eseményekkel egyidejű tájékoztatás, sőt a 17. század végére már a várható politikai fordulatokat és lehetséges következményeiket is előre jelezték, „jósolták” az újságok, valamint az „orákulumokat” megszólaltató pamfletek. A rendszeresen és a kor technikai keretei között gyorsan, az eseményekkel párhuzamosan nyomtatásra kerülő érdemi hírek tovább növelték a nyomtatott információ értékét és politikai jelentőségét. A hatalom, a döntéshozó elit viszonya is megváltozott a nyomtatott újságokhoz. Bár a sok központú, folyamatos és nyilvános hírközlés több vonatkozásban veszélyeztette a „hatalomgyakorlás titkát”, a politikai, gazdasági és kulturális elit elfogadta és egyre kifinomultabban használta a sajtótermékeket a propaganda és a reprezentáció hatékony eszközeként.³⁸

A nyomtatott információ elfogadottsága

A közügyek iránt érdeklődő városi polgár nyomtatott információhoz való viszonyát korabeli kéziratok városi krónikák is tükrözik. A nyomdaközpontokként is jelentős német birodalmi városokban nagy számban maradtak fent olyan nem hivatalosan vezetett, mégis elsősorban nem családi, hanem inkább városi eseményeket megörökítő diáriumok, melyekbe a kéziratot feljegyzések mellé nyomtatványokat is mellékeltek,³⁹ városi polgárok is gyűjtötték a korabeli eseményeket, különlegességeket ábrázoló grafikákat, metszeteket.⁴⁰ Egy a török háborúkról érkező híreket összegző nürnbergi kéziratok krónikába a magyarországi várhar-

³⁷ Schumann, Jutta: *Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel*. In: von Harms, Wolfgang – Schilling, Michael (Hrsg.): *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*. Mikrokosmos 50. Frankfurt am Main, 1998. 226–258.

³⁸ Hölscher, Lucien: *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 1979.

³⁹ Mauer, Benedikt: *Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdiener Paul Hector Mair*. In: von Mauelshagen, Franz – Mauer, Benedikt (Hrsg.): *Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit*. Dokumenta Augustana Bd. 5. Augsburg, 2000. 107–132.; Tschopp, Silvia Serena: *Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronik des Georg Kölderer*. In: *Consuming News*, 33–78.

⁴⁰ Künast, Hans-Jörg: *Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutinger*. In: von Paas, John Roger (Hrsg.): *Augsburg, die Bildfabrik Europas*. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit. Augsburg, 2001.; Meise, Helga: *Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606)*. In: *Consuming News*, 153–177.

cokról készült metszeteket mellékeltek. Eger 1596-os ostromáról, a mezőkeresztesi csatáról, Győr 1598. évi visszafoglalásáról készült vedutákkal hitelesítették az értesüléseket.⁴¹

Egy 1608 és 1620 közötti, főként prágai, bécsi, augsburgi, regensburgi és ulmi híreket tartalmazó, Bécsben fennmaradt kéziratos hírgyűjtemény⁴² is több nyomtatott kiadványt tartalmaz. A kéziratos újságygyűjteménybe nemcsak II. Ferdinánd és Pfalzi Frigyes által kiadott pátensek kerültek be nyomtatványként,⁴³ hanem metszetekkel illusztrált röplapok is. A legkorábbi nyomtatványok közvetlen hatalmi reprezentációra utaltak, II. Mátyás temetéséről⁴⁴ mellékeltek szép kivitelezésű színezett metszettel ellátott röplapot. A harmincéves háború kirobbanását követő időszakban a kéziratos hírek között látványosan megemelkedt a nyomtatványok száma, jelezve, hogy annak is jelentős politikai vonatkozása, információtartalma van, hogy milyen nyomtatványok, metszetekkel illusztrált röplapok, politikai pamfletek forognak közkézen. A Fugger-Zeitungok kéziratos hírei között is nagy számban maradtak fent korabeli kézzel írt pasquillusok, politikai gúnyversek.⁴⁵ A harmincéves háború bécsi kéziratos újságjai között – bár szintén vannak kéziratos másolatban gúnyversek és szórakoztató szatirikus dialógusok, beszélgetésjátékok – döntő többségében nyomtatványként mellékeltek a politikai gúnyiratokat, mert a nyomtatott formának külön jelentőséget tulajdonítottak bizonyítható közzétettsége miatt, s gyorsabban sokszorosíthatók és továbbíthatók voltak. A röplapok gazdag képi világa legtöbbször olyan kvalitásos és magas színvonalú volt, hogy nem lehetett a tartalmát gyorsan, rövid leírásként összegezni, sőt sokszor az üzenetét többféleképpen lehetett értelmezni. Külön nyomtatványként mellékeltek a több változatban is közkézen forgó, Bethlen Gábor zászlaja⁴⁶ címet viselő röplapot, melynek teológiai és politikai szimbólumai a kortársak számára is nehezen értelmezhetőnek tűntek.⁴⁷ Pfalzi Frigyes szövetségeseit és ellenfeleit állatszimbólummal összegző, kígyóval és pókkal küzdő oroszlánról készült, eredetileg titkosságot hangsúlyozó címmel megjelent metszethez kézzel írták hozzá az összefüggéseket felfejtő magyarázatot.⁴⁸ A kéziratos gyűjteménybe a fehérhegyi csata utáni politikai fordulatról több röplapot is beillesz-

⁴¹ Stadtarchiv Nürnberg, Nürnberger Handschriften

⁴² Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien Handschriftensammlung Böhm 108. Bd. W 57 Band 1-5. Ezúton is köszönöm Fazekas István bécsi levéltári delegátus szíves segítségét.

⁴³ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 793. Ferdinánd bécsi 1620. június 16-i és június 30-i pátense, valamint f. 794. I. Frigyes nevében 1620. július 1-jén Prágában kiadott pátens.

⁴⁴ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108 bd. 5. fol 46. „Tödliche Contrafactur und Epitaphie beeder Keyserliche Majestaten als Weylund dess Aller durchleuchtigten Grossmaechtigen gewesten Fürsten und Herrn Matthia der Ersten erwöhnten Kaysers zu alten zeyten Mehren des reichs in Geranien zu Hungeren... Georg Kress Brieffmaler bey Barfüssre Kirchen ausgburg”

⁴⁵ Bauer, Oswald: *Pasquille in den Fuggerzeitungen. Spott- und Schmähdgedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605)*. Wien–München, 2008.

⁴⁶ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 915. „Contrafactur der Bethlehem Gabor Blutfahnen Daniel Manasser Anno 1620”

⁴⁷ Varsányi Krisztina: *Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon*. KÚT, 6. évf. (2007) 3. sz. 157–160.; Trajtler Dóra Ágnes: *Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében*. In: Porta Speciosa, 2010. Volume. 2. 123–133.; Gyulay Éva: „*Consilio Firmata Dei*”. *Bethlen Gábor emblémás zászlaja Besztercebánya, 1620*. Történeti Muzeológiai Szemle, 10. évf. (2010) 21–34.

⁴⁸ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 978. „Newe Warheit... Der Löw ist der Pfalzgraf oder Böhmische König...”

tettek, nemcsak a csatáról került be nyomtatott leírás és metszet,⁴⁹ hanem szerepel az a gúnykép is, mely Pfalzi Frigyes címeroroszlánját mutatta be a nyári hőséget követő téli hidegben⁵⁰ kóborolva. A döntő többségében császárpárti és katolikus érdekeket kiemelő hír-gyűjteménybe is belekerült jezsuiták politikai felelősségét gúnyoló gúnykép,⁵¹ s a spanyol szövöszék⁵² szimbóluma mutatta be közérthető képből, hogy milyen sokféle hatalmi érdek szövődik össze az aktuális kiterjedt krízisben. A gyűjtemény jóval kisebb számban, de Pfalzi Frigyes propagandáját tükröző nyomtatványt is tartalmaz, így egy Pfalzi Frigyes tetteit diadalkapun megörökítő, öt észak oroszlánjaként dicsőítő röplapot⁵³ is

Nem csak nagy politikai és katonai krízisek időszakában lehet megragadni, hogy városi polgárok identitásuk részeként a közügyekre figyelve korabeli alkalmi nyomtatványokat, nyomtatott híryanagot, sajtótermékeket gyűjtöttek. Egy regensburgi városi krónika névtelen szerzője az 1661 és 1670 közötti évek eseményeit rögzítette.⁵⁴ A névtelen „közösségi naplóíró” alapvetően a regensburgi evangélikus közösség mindennapjait, születéseket, keresztelőket, házasságkötéseket, halálozásokat, prédikációkat és iskoladramák előadását örökítette meg.⁵⁵ A szerző műveltségét, identitását jelzi, hogy az iskoladramák bemutatására vonatkozó kiadványokat rendszeresen beillesztette, nemcsak az evangélikus városi iskolák kapcsán, hanem a jezsuita iskoladramák jól sikerült bemutatásáról is tudósított. A krónikáiról nagy számban mellékelte nyomtatott esküvői köszöntőket és a jelentős regensburgi polgárok tiszteletére kiadott gyászversgyűjteményeket. A nyomtatott versgyűjtemények alkalmi szerzői alapján megrajzolható az evangélikus városi polgárság együttműködő köre, ahová a krónikáiról is tartozott. A műveltsége alapján a kulturális elitet alkotó, a város evangélikus iskoláiban tanító vagy orgonistaként, valamint prédikátorként tevékenykedő összetartó értelmiségi réteg valóban jelentős szerepet játszott a város életében, ha nem is olyan színvonalon és tudatossággal, mint a jóval nagyobb Nürnbergben működő színvonalas „Pegniz parti Költők Társasága” vagy Frankfurt am Mainban a „Gyümölcsöző Társaság”.⁵⁶ Ez a művelt városi kulturális elit azt is fontosnak tartotta, hogy saját szerepét, társadalmi státusát alkalmi nyomtatványok segítségével folyamatosan megjelenítse a városi

⁴⁹ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 1000. Kurze Summarische Erzählung und Beschreibung der glorwürdigen Herrlichen Ritterlichen Victori, welche Ihr... fürstliche... den 8. Tag Novembris 1620 vor Prag erhalten. In: Augspurg bey Andreas Günsch Kupferstecher bey Barfusser Thor.

⁵⁰ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 557. „Confirmirter (Gott lob noch immerbleibender Pfalz Böhmischer angefangener Winter und hinaus wehrender Sommer Löw)”.

⁵¹ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 724. Böhmischer Jesuiten Kehraus und Teutsche Wack Uhr Prag vom 18. may 1620.

⁵² HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 861. Spannische Spinnstube oder Rockenfahrt Im Jahr 1620.

⁵³ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 980. „Leones Triumphantis das ist Magische Figuren der triumphirenden Löwen”

⁵⁴ Stadtarchiv Regensburg Chroniken I Ae 2 28 Anonym Chronik No. 4 ab Anno 1661–1670. Regensburgi kutatásaimat DAAD ösztöndíj és K. Lengyel Zsolt segítette, ezúton is köszönöm.

⁵⁵ „Dess Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Herr Johann Georg dess Andern Herzogen zu Sachsen... Einzugs in Regensburg Als Churst. Durchl daselbst zu dem Allgemeinen Reichstag zu Regensburg den 19. Februarij 1664. Verlegt durch Johann Hoffman Kunsthändler in Nürnberg” P-2701. Paas, John Roger: *The German Political Broadsheet 1600–1700 Volume 9. (1662–1670)*. Wiesbaden, 2007. 160.

⁵⁶ Schmid, Alois: *Kulturelles Leben im Konfessionellen Zeitalter*. In: von Schmid, Peter (Hrsg.): *Geschichte der Stadt Regensburg*. Regensburg, 2000. 921–922.

közéletben. Elsősorban lokális jelentőségű eseményeket örökítettek meg a napló bejegyzései, de a püspöki székhelyként, kereskedelmi központként is jelentős birodalmi város lakosa gyorsan reagált a nagypolitikai változásokra.⁵⁷ Információi színvonala alapján valószínű, hogy a város Münchenbe, a bajor választófejedelmi központba, valamint Bécsbe küldött ágenseitől közvetlenül is információkhoz jutott. A regensburgi birodalmi gyűlés 1663. januári megnyitását követően a nagypolitika kérdései, a birodalmi gyűlés s a török elleni háború eseményei közvetlenül is bekerültek a városi polgár világába. A krónikaíró szisztematikusan gyűjtötte a birodalmi gyűlés megnyitásával kapcsolatos kiadványokat, bár az akkor induló regensburgi nyomtatott hetilapra nem hivatkozott.⁵⁸ 1663 elején gondosan beillesztette nyomtatott változatként a salzburgi érsek birodalmi gyűlést megnyitó orációját, majd az ülésrendet.⁵⁹ A hivatalosan kiadott információk alapján a császári proposíció ismertetését⁶⁰ is metszettel illusztrált röplapon tette közzé Regensburg városának kiadója, Christoff Fischer⁶¹ (1629–1681), sőt több kép nélküli kiadványban is közölte az elhangzott beszédek. Nagyméretű metszettel illusztrált nyomtatványok nem maradtak fent a krónikában, a birodalmi gyűlésre vonatkozó nyomtatványok közül is alapvetően azok, melyek a város nyomdászával jelentek meg. A gyorsan megjelenő nyomtatványok, sajtótermékek iránt megnövekedett igényt nem is bírta a városi nyomdász, Fischer, s különösen a minőségesebb metszetekkel közzétett röplapoknál jelentős nürnbergi és augsburgi kiadókkal dolgozott együtt. A császár, valamint a választófejedelmek és jelentős követek ünnepélyes bevonulásairól a névtelen városi krónika több leírást is közölt 1663 decembere és 1664 februárja között, nyomtatványként azonban csak a bajor választófejedeleme, Ferdinand Maria és felesége látványos menetének leírását mellékelte. A krónika azt tükrözi, hogy ez a művelt városi polgár értette a döntéshozó hatalmi elit reprezentációs versengését a birodalmi gyűlés megnyitása kapcsán. A magyarországi török háború híreit, Érsekújvár elvesztését vagy a segélyhad gyülekezését, Kanizsa ostromát folyamatosan megörökítette, sőt a szentgotthárdi csatáról szóló részletes beszámolót mellékelteként ígért, de ez elmaradt, a vasvári béke pontjait újsághírek alapján részletesen ismertette, majd Zrínyi Miklós vadászbalesetét is rövi-

⁵⁷ Kubitz, Michael: *Regensburg als Sitz des Immerwährenden Reichstag*. In: von Schmid: *Geschichte der Stadt Regensburg*, 148–162., 156. Schmid, Alois: *Von der Landstadt zum Ort des Immerwährenden Reichstags*. In: Albrecht, Dieter (Hrsg.): *Regensburg – Stadt der Reichstage. Vom Mittelalter zur Neuzeit*. (Schriftenreihe der Universität Regensburg 21.) Regensburg, 1994. 29–43.

⁵⁸ Gstettner, Hans: *Regensburger Reichstags-Korrespondenzen. Ein Stück Pressepolitik des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. Zeitung und Leben*. München, 1936.; Blühm, Elger: *Über Regensburgs älteste Zeitung*. In: *Verhandlungen des Historischenvereins für Oberpfalz und Regensburg*, Bd. 127 (1987) 175–184.

⁵⁹ StAR Chroniken I Ae2 Nr. 28. „Vorrede Der Kayserl: Gesandtschafft bey der Reichs Tags Proposition So geschehen Durch den Herrn Grafen von Wolckenstein zu Regensburg den 10/20 Januarij Anno 1663. Darbey auch Ihr Hoch Fürstl. Gnaden Schluss Reden, Regensburg Gedruckt und verlegt durch Christoff Fischern Im Jahr 1663.” „Actus Processionis et Propositionis so den 10/20 Januarij 1663 solenniter fürgegangen. Cum licentia Superiorum. Regensburg Gedruckt und Verlegt durch Christoff Fischern im 1663 Jahr. Kayserliche Proposition So dess Heyl. Röm. Reichs Chur Fürsten und Staenden.”

⁶⁰ „Eigentlicher Abriss der Reichstags Solennitaet si den 10/20 January Anno 1663 in Regensburg auff den gewöhnlichen grossen Raths-Hauss-Saale beyeröffneter Keiserlichen Proposition angestelet und gehalten worden” P-2592 Paas 2007. 52.

⁶¹ Reske, Christoph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhundert im deutschen Sprachgebiet. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen Bd. 51.)* Wiesbaden, 2007. 783.

den feljegyezte.⁶² A krónika egyik utolsó bejegyzése egy városi dekrétum másolata.⁶³ Ez a városi szenátus által kiadott dekrétum megtiltotta a városi polgárok számára, hogy nyilvánosan véleményt nyilvánítsanak köztereken közügyekről, akár hangos szóval, akár mormolással. Bár a tiltás hatékonysága kétséges, a dekrétum azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a hatalomgyakorlók felismerték a háttérinformációkkal és műveltséggel rendelkező, véleményformáló kulturális elit növekvő politikai súlyát. A városi polgár, regensburgi krónikás viszont pontosan érzékelte, hogy az „állandó” birodalmi gyűlés (1663–1806) székhelyévé váló Regensburg miként lesz európai jelentőségű diplomáciai,⁶⁴ politikai és ezzel párhuzamosan meghatározó hírközpont.⁶⁵

Az információ teaurálása, tárolása és újrahasznosítása

A 17. század végére az egyre nyilvánvalóbb érdekérvényesítés, propagandaháború ellenére nem devalválódott, hanem nőtt a nyomtatott újságműfajok információinak az értéke.⁶⁶ A nyomtatott újsághírek, hetilapok jelentős társadalmi presztízsében és széles körű elterjedésében szerepet játszott, hogy azokban a költségesebb, de értékesebb, távoli területekről érkező külpolitikai hírek domináltak. A hatalomgyakorlók érdekeinek is megfelelt, hogy az újsághírek nem belpolitikai eseményekre reflektáltak, ugyanakkor legitimálták az uralkodó külpolitikai törekvéseit. A kialakuló országhatárokat átlépő nemzetközi nyilvánosság pedig új lehetőséget, színteret teremtett külpolitikai aktivitás reprezentálására.⁶⁷ Az európai hatalmi erőviszonyok folyamatos változása, az erőegyensúly kialakításának reménye tovább növelte a virtuális politikai színtér, a nemzetközi nyilvánosság előtt megformált kép, imázs jelentőségét.⁶⁸ Kvalitásos amszterdami, antwerpeni augsburgi, nürnbergi, lipcsei metszők-

⁶² G. Etényi Nóra: *Reprezentáció Regensburgban 1664-ben*. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 133–148.

⁶³ StAR Chroniken I Ae2 Nr. 28. Decretum 19. July 1670. „Ein decret gegen den schimpflich Nachendern und lasten derzu weid den nechsten sonderlich hochstand Personen Friedliebenheit ungebührliches discours authoritaet.”

⁶⁴ Schindling, Anton: *Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden*. Mainz, 1991. 107–118.; Wüst, Wolfgang: *Methodische Impulse? Regensburg als Schnittstelle zwischen Reichs- und Landesgeschichte*. In: Appl, Tobias – Köglmeier, Georg (Hrsg.): *Regensburg, Bayern und das Reich. Festschrift für Peter Schmid zum 65. Geburtstag*. Regensburg, 2010. 247–267., különösen 256–257.

⁶⁵ Friedrich, Susanne: *Drehscheibe Regensburg. Das Informations- und Kommunikationssystem des Immerwährenden Reichstags um 1700*. Berlin, 2007.; Raymond, Joad: *Pamphlets and Pamphleteering in early modern Britain*. Cambridge Studies in Early Modern British History. Cambridge, 2003.

⁶⁶ Weber, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgechichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen, 1994.; Schultheiss-Heinz, Sonja: *Politik in der europäischen Publizistik. Eine historische Inhaltsanalyse von Zeitungen des 17. Jahrhunderts*. Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, Bd. 16. Stuttgart, 2004.

⁶⁷ Maurer, Michael: *Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit*. In: Herbst, Klaus-Dieter – Kratochwill, Stefan (Hrsg.): *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, 2009. 11–24.; Arndt, Johannes: *Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter*. In: von Dingel, Irene – Schnettger, Matthias (Hrsg.): *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*. Göttingen, 2010. 25–39.

⁶⁸ Repgen, Konrad: *Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit*. Historische Jahrbuch, 117. (1997) 28–83.; Rosseaux, Ulrich: *Friedensverhandlungen und Öffentlichkeit. Der Westfälische Friedenskongress in den zeitgenössischen gedruckten Zeitungen*. In: Diplomatie,

től több országból rendeltek meg már jól sikerült minta alapján politikai gúnyképeket, dícsőítő lovasportrékat, almanach royalokat. IX. Ince pápa a török elleni háború sikereit nemcsak kvalitásos itáliai metszőkkel, mint a találó gúnyképeiről híres Giuseppe Maria Mitellivel örököltette meg, hanem a holland Arnoldo van Westerhout is a pápai udvarnak dolgozott. A török elleni propaganda közérthető politikai allegóriái a metszetek olasz feliratán sem változtatva kerültek új kiadásra a császárvárosban a visszafoglaló háború kezdetén.

A 16. században Velence volt a legnagyobb európai nyomdaközpont, melynek kiadványait kulturális sokszínűség és soknyelvűség jellemezte. A 17. század közepére Amszterdam vált az új fellegrárrá, ahol 1675 és 1699 között 270 könyvkereskedő és nyomdász tevékenykedett, francia menekülteket is befogadva, idegen nyelvű könyvnyomtatásra is felkészülve. A 18. századra vezető szerepét London vette át.⁶⁹ Nagy kereskedelmi és hírközpontokban, Velencében, Antwerpenben, Amszterdamban, Londonban, Hamburgban, Kölnben virágoztak a fordítóirodák a nemzetközi hírek közvetítése érdekében.⁷⁰ A nagy európai tőzsdeközpontok, Antwerpen, Lyon, London, Amsterdam a nyomtatott híreknek fontos központjai-ként is működtek.⁷¹ A 17. század végi Hamburg egyik legjelentősebb holland származású kiadója, Thomas Wiering közvetlenül a tőzsde mellett árulta nyomtatványait, szépen kivitelezett, adatokban gazdag röplapjait. Kikötőkben kifejezetten gazdasági híreket megjelentető hetilapokat is érdemes volt közzétenni, sőt gazdasági érdekellentétek kérdésében is érveltek nyomtatott hírleveleken. Londonban 1685-ben a tea- és kávémonopólium „vitája” is megjelent röplapokon.⁷² A szórakoztató párbeszédok a sokoldalú gazdasági és politikai érvek és ellenérvek felsorakoztatásával meg is jelenítették a korabeli kávéházakra jellemző újsághírek feletti izgatott véleménycserét. A londoni utcákon, fogadóknak a 16. század elejétől nagy mennyiségben nyomtatásban és énekelve is terjesztett balladák a 17. század végén is népszerűek voltak, az archaikus műfajt új információkkal és szemléletmóddal telítve. Az 1720-as évek nagy „résztvénylázában” és a *South Sea Company* bukásaiban a nyomtatott hírek meghatározó szerepet játszottak.⁷³ A kitágult térben a hírekkel való kereskedelem is egyre nagyobb haszonnal járt.⁷⁴ A nyomtatott hírek közvetlen gazdasági hasznosítására a

Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae. Münster, 2010. 21–54.

⁶⁹ Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 60–62., 88.

⁷⁰ Pieper, Renate: *Informationszentren im Vergleich. Die Stellung Venedigs und Antwerpens im 16. Jahrhundert*. In: North, Michael (Hrsg.): *Kommunikationsrevolutionen*, 45–60. Bellingradt, Daniel: *Flugpublizistik und Öffentlichkeit um 1700. Dynamiken, Akteure und Strukturen im Urbanen Raum des Alten Reiches*. Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, Bd. 26. Stuttgart, 2011.

⁷¹ Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 34–35.

⁷² Early English Books Online. C 4885 Wing Catalog. „The Coffee-House Dialogue Examined and Refuted: By some Neighbours in the Country, Well-whishers to the Kingdoms Interest” A 3334 „An Answer to a Paper Set forth by the Coffee-Men Directed to the Honourable, The Commons in Parliament Allembled being Reflections upon some Propositions that were Exhibited to the Parliament, for the Changing the Excise of Coffee, Tea and Chocolate into a Custom upon the Commodities”, „Rebellions Antidote or a Dialogue Between Coffee and Tea. London, Printed bey George Croom at the Sign of the Blue-Ball in Thames-street, over against Baynard’s Castle 1685”

⁷³ „The Bubbles Mirrour: or Englands Folly” London, 1720.; Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*.

⁷⁴ Sommerville, C. John: *The News Revolution in England Cultural dynamics of daily Information*. New York – London, 1996.; McCusker, John J.: *The Demise of Distance: The Business Press and the Origins of the Information Revolution in the Early Modern Atlantic World*. The American Historical Review, vol 110. (2005) No. 2. 295–321. Köszönöm, Z. Karvalics Lászlónak, hogy a tanulmányra és a kötetre felhívta a figyelmemet.

klasszikus példa, amikor a 17. század végén Edward Lloyd kávéházat alapított London központjában, a Lombard Streeten, majd a kávéházi közönségre építve egy gazdasági hírekkel, tengeri kereskedelemmel foglalkozó újságot indított, végül a gyors információkkal élve hajózási biztosítási társaságot hozott létre.⁷⁵ Londonban 1702-től napilapként ontotta a híreket a *Daily Curant*. De az angol hetilapok híreit több hónapnyi késéssel is újra lehet közölni Bostonban. A gazdasági haszon lehetősége mellett a közéleti hírekhez való hozzájutás igényét is érzékeltették az első amerikai hetilapok. Az első nyomtatott amerikai hetilap, a *The Boston News-Letter* 1704 nyaratól jelent meg sok gazdasági információval, de alapvetően az európai kontinens híreivel, az angol politikai érdekeket érvényesítő módon. Bár a bostoni hetilap olvasója jól tudta, hogy mintegy három-négy hónappal korábbi eseményeket követ figyelemmel, mégis előfizetők sora tartotta el a hetven évig működő hetilapot, mivel a bostoni városi polgár identitásának szerves részét képezte, hogy folyamatosan értesüljön a kontinensen lezajlott változásokról, miközben kiépült a postahajók hatékony hálózata, 1702-től Londonból Barbadosra, Jamaicába is havonta indultak útra „postahajók”.⁷⁶

A hatalomgyakorlóknak is érdekévé vált, hogy általuk közvetített hírek jelenjenek meg katonai és politikai eseményekről.⁷⁷ A sokféle információs hálózat, legitimen működtetett információs csatorna azonban arra is rákényszerítette a hatalmat, hogy érdemi és hihetőnek tűnő híreket jelentős mennyiségben juttasson a nyilvánosság elé.⁷⁸ A nyomtatott újságok értékét jelzi, hogy a követek diplomáciai jelentéseik mellé nemcsak kéziratos híreket, hanem nyomtatott hetilapokat és röplapokat is csatoltak. Leopold Joseph von Lamberg (1653–1706) a regensburgi birodalmi gyűlés osztrák követeként 1691-ben követi naplójához olasz, francia és német nyomtatott hetilapokat, valamint latin és német nyelvű, Thököly Imre politikai bukását ábrázoló röplapokat mellékelte.⁷⁹ A művelt követek, sokszor név nélkül, maguk is bekapcsolódtak a röpiratvitákba, pamfletháborúba.⁸⁰ Hadvezérek is számon tartották az újságokban róluk megjelent információkat, s nagyméretű metszeteken hadmérnöki alaprajzokat tettek közzé győzelmük jelentőségét érzékeltetve.⁸¹ A szentgottvárdi csatában játszott meghatározó szerepét Raimondo Montecuccoli és Wolfgang Julius

⁷⁵ North: *Einleitung*. In: Kommunikationsrevolutionen, X.

⁷⁶ Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 31.

⁷⁷ Berns, Jörg Jochen: *Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Askniüfte der deutschen Zeitungs- und Zeremonialschriften des späten 17. und 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit*. Daphnis, XI. 1982.; Woolf, Daniel: *News, history and the construction of the present in early modern England* és Infelise, Mario: *The war, the news and the curios: military gazettes in Italy*. In: Dooly, Brendan – Baron, A. Sabrina (ed.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London – New York, 2001. 80–118., 216–236.; Küster, Sebastian: *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten. Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*. Herrschaft und Soziale Systeme in der Frühen Neuzeit. Bd. 6. Göttingen, 2001.

⁷⁸ Weber, Wolfgang E. J.: *Die Erfindung des Politikers. Bemerkungen zu einem gescheiterten Professionalisierungskonzept der deutschen Politikwissenschaft des ausgehenden 16. und 17. Jahrhunderts*. In: Schorn-Schütte, Luise (Hrsg.): *Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts*. Historische Zeitschrift, Beiheft 39. München, 2004. 347–370.

⁷⁹ Polleross, Friedrich: *Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706.)* Petersberg, 2010. 234–239.

⁸⁰ Baumanns, Markus: *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Ein Beitrag zum Verhältnis vom Absolutistischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit*. Berlin, 1994.

⁸¹ Szita László – Seewann, Gerhard: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez*. Pécs–Szigetvár, 1997.

Hohenlohe is saját megrendelésű, a terepviszonyokat is gondosan tükröző kvalitásos metszettel reprezentálta.⁸²

A 17. század közepétől a nyomtatott újságok által közzétett, gyorsan elévülő információkat több jelentős periodika is megpróbálta összegezni és folyamatosan jelenlévővé, hasznosíthatóvá tenni, nem kis ellentmondással, hiszen az újságok alapvetően az újdonságok közzétételére törekedtek.⁸³ A legszínvonalasabb rendszeresen megjelenő nyomtatott összegzések a Német-római Birodalom nagy posta- és nyomdaközpontjában, Frankfurt am Mainban jelentek meg. A *Diarium Europaeum* a vesztfáliai békekötés utáni új hatalmi erőegyensúly vágyott ideáljára építve a kitáguló nemzetközi politikai nyilvánosság változó erőviszonyait kísérte figyelemmel Európa minden fontos gazdasági, politikai és katonai sajtótermékekben megjelent információkat. A politikai és kulturális elit által nagy elismeréssel fogadott, birodalmi városok könyvtárai számára gondosan vásárolt kiadvány 1683-ig jelent meg, mert azt követően a kiadó, Martin Meyer, majd Wilhelm Serlin és örökösei már nem tudták a korábbi féléves összegzésekkel követni a felgyorsult és tovább szélesedett információáramlást.

Szintén elismerés övezte a kortársak részéről a nagynevű kiadó, Matthias Merian⁸⁴ *Theatrum Europaeum (1633–1738)* című sorozatát, melyben a harmincéves háború európai hatalmi átrendezésétől a spanyol örökösödési háborút követő új erőviszonyokig sikerült közzétenni a legszínvonalasabb nyomtatott újsághírek alapján havi bontásban az európai politika fontos eseményeinek gondosan válogatott eseménytárát. A 21 kötetes mű azonban a négy-öt évre vonatkozó összegzéseket jó pár év késéssel tett közzé, s fokozatosan vesztett színvonalából.⁸⁵ Az európai változásokra koncentráló nagy összegzések jelzik a nyomtatott újságokban is megragadható folyamatot, hogy miként mélyül, formálódik az új politikai összetartozás tudat.⁸⁶

A nyomtatott információ színvonalának folyamatos, spirális növekedését a török háborúra vonatkozó ismétlődő, de új tartalmakkal megjelenő értesüléseik látványosan bizonyít-

⁸² Négyesi Lajos: *Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében*. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények, 1998. I. 40–57.; Dénes József: *A szentgotthárdi csata hiteles ábrázolása?* Vasi honismereti és helytörténeti közlemények, 1998. 4. 75–77.

⁸³ Pompe, Hedwig: *Die Neuheit der Neuheit. Der Zeitungsdiskurs im späten 17. Jahrhundert*. In: Kümmel, Albert – und Scholz, Leander (Hrsg.): *Einführung in die Geschichte der Medien*. Paderborn, 2004. 35–65.; Meierhofer, Christian: *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschrifttum der Frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht*. Würzburg, 2010.

⁸⁴ Wüthrich, Lucas Heinrich: *Matthaeus Merian d. Ä. Eine Biographie*. Hamburg, 2007.

⁸⁵ Bingel, Hermann: *Das Thetorum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts*. Berlin, 1909.; Dethlefs, Gerd: *Schauplatz Europa. Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merina als Medium kritischer Öffentlichkeit*. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Wiesbaden–Stuttgart, 2004. Jahrhundert 149–179.; Kovács Zsolt: *Krónika vagy történetírói mű? A Thetorum Europaeum bemutatása (1633–1738)* Fons, 15. évf. (2008) 2. sz. 201–232.

⁸⁶ Tschopp, Silvia Serena: *Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politische Denkmodell im 17. Jahrhundert?*; Schmidt, Georg: *Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zu rasonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert*. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Wiesbaden–Stuttgart, 2004. 25–36., 119–148.; Harms, Wolfgang: *Europa in der deutschen Publizistik der Frühen Neuzeit*. In: Dingel–Schmettger: *Auf dem Weg nach Europa*, 41–53.

ják.⁸⁷ A mohácsi csatavesztésről kiadott négyoldalas német nyelvű hírlevelek is azt hirdették címlapjukon, hogy „igaz beszámolókat” jelentettek meg a török újabb győzelméről, de a hadszíntértől a jelentős nyomdaközponthoz vezető hivatalos kommunikációs csatornák csak lassan épültek ki. A választófejedelmek a birodalmi segélyhadak szerepvállalása fejében a hivatalos diplomáciai híráramlás mellett a hírek közzétételét is szükségesnek tartották. A 16. század végi hosszú török háború időszakában már rendszeresen jelentek meg a Hadi Tanácshoz küldött hivatalos katonai jelentések nyomtatott formában is. A prágai udvarban közzétett kiadványok Nürnbergben és Augsburgban is rövid időn belül napvilágot láttak. II. Rudolf császár a tizenöt éves háború nagy politikai, gazdasági, katonai erőpróbájához tudatos és hatékony propagandával erősítette a politikai, katonai támogatást a Német-római Birodalom területén.⁸⁸ A törököt kiűző háború idejére pedig már bevett gyakorlattá vált, hogy erődök, stratégiai központok ostroma során a hivatalos ostromnaplót, hadvezéri jelentéseket is nyomtatásban közlétegyék, részletes kimutatásokkal a veszteségekről és a szákmányolt munióiról. A császári udvar propagandájában második mohácsi csatának nevezett 1687. augusztus 12-i nagyharsányi csatáról a Hadi Tanács számára készített hadmérnöki rajzok alapján készült metszetek tudósítottak. A hivatalos jelentések mellett egyes hadvezérek saját haditudósítóik révén is közvetítették a hadszínterek eseményeit. A leghatékonyabb saját információs hálózattal rendelkező bajor választófejedelemnek, II. Miksa Emánuelnek nemcsak az ostromokban játszott szerepét mutatták be a müncheni hetilapok, újságok, hanem a csatáig vezető útjának menetnaplóit is hetente közzétették.⁸⁹ A császári udvarban lévő bajor rezidens a bécsi német és olasz nyelvű nyomtatott újságokat is mellékelte követi jelentéseihez.

A hatalmas mennyiségű érdemi és hivatalos nyomtatott információt érdemes volt újra felhasználni. Egy adott krízis kapcsán is megfigyelhető, hogy miként fut végig az információ minél több műfajon, új formákban, új tartalmakkal kiegészítve, amiben persze az üzleti érdek fontos szerepet játszott. De megjelent az igény arra is, hogy ne csak aktuálisan legyen értéke az adott hírnek, hanem hosszútávon is érdemi módon tárolják, teaurálják a hatalmas ismeretanyagot, ezért különböző nyomtatott krónikákba, diáriumokba szerkesztették össze. Ezeket az újsághírek alapján készült összegzéseket nem történetírói műveknek szánták, nem az összefüggések, érdekek és mozgatórugók bontakoztak ki, mégis jelentős ismeretanyagot örökítettek az aktualitások világából átmenve.

Hieronymus Ortelius nürnbergi krónikája a tizenöt éves háború eseményeiről megjelent nyomtatott újsághíreket összegezte, visszatekintve 1395-től a magyarországi török elleni háború történetére. A sokrétű híryanag rendszerzésére is törekvő összefoglalást először 1604-ben tették közzé, majd újabb krízisekkel aktualizálva 1665-ig többször is, végül 1690-

⁸⁷ Hollenbeck, Meike: *Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert. Spiegel des Verhältnisse im Reich?* Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 107. (1999) 111–130.

⁸⁸ Schulze, Winfried: *Reich und Türkenführ im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung.* München, 1978.; Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612)* Wien, 1981.; Bagi Zoltán: *„Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugtig” A töröksegély kérdése és az 1597–98-as regensburgi birodalmi gyűlés.* Századok, 141. évf. (2007) 6. sz. 1455–1482.

⁸⁹ BSBM Res 4. Turc. 92. 4. 4. „Continuatio Diarii, Aus dem Feld-Lager bey Sihaz an der Thonaw, biss 10. Julij, Anno 1687. Gedruck den, 24. Julij, Anno 1687. 5. „Continuatio Diarii, Auss dem Chur-Bayerischen Feld-Lager zewy Stund von Mohats den 29. Julij Anno 1687”; G. Etényi Nóra: *Pamflet és politika. A hatalmi ellensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában.* Budapest, 2009. 163–186.

ben.⁹⁰ A könyv Hans Siebmacher által készített, igényes és információban gazdag metszeteit is mintának tekintették. A mű nemcsak könyvvé szerkesztette a híreket, hanem a könyven hozzáférhető, jelentős mennyiségű és érdemi információ révén lehetőséget adott arra, hogy a kötet ismeretanyagát újabb krízis esetében nyomtatott sajtótermékek, röplapok gyorsan hasznosítani tudják. A nyomtatott újságok kompetenciájukat nemcsak az adott krízis kapcsán hangsúlyozták, hanem hitelességüket a felhasznált könyvek pontos megnevezésével, gondos „jegyzetelésével” is alátámasztották.

A 17. század közepére aktuális sajtóműfajok az események jelentőségének értékeléséhez komoly háttérismeretet mozgósítottak, sokféle összefüggésbe ágyazták be az új információt. Nem csak a kifejezetten a török háborút bemutató összegzésekbe épültek be a magyarországi hadi eseményekhez kapcsolódó információk. A 17. század egyik közkedvelt, sok kiadást megért műve, a *Thesaurus Philopoliticus* morális tanításokat, életbölcességeket kínált olvasóinak.⁹¹ Daniel Meisner költő és Eberhard Kieser metsző közös alkotása 830 európai város látképére vetítette emblémáit német és latin mottókkal értelmezve. Bár a városlátképek csak háttérként szolgáltak, sok magyar vár és város látképét tette közismertté művelt olvasói körében, megjegyezhető módon.

A török elleni háborúra vonatkozó nyomtatott hírekhez hasonló módon a kereszténység védőbástyájaként, védőpajzsaként megjelenített Magyarországról közzétett információkban is sok toposz állandósult, melyekre érdemi új információk épültek, standard, mégis megújuló ismeretanyagot megjelenítve a Magyar Királyság városairól, híres katona hőseiről, politikai elitjéről. Röplapok metszetein a legjelentősebb erődök jellegzetes alaprajzai felismerhető és állandósuló formában jelentek meg, melyekről a röplapok szövege érdemi információkat nyújtott korábbi földrajzi, történeti, politikai összegzésekben, ország leírásokban szereplő ismeretanyagot felhasználva és aktualizálva. Egy 1661-ben, egy új török háború küszöbén az épülő Zrinyi-Újvárt bemutató metszettel közzétett röplap⁹² szövege meg is szólítja a befogadó közönségét, miszerint a „rendszeres újságolvasók bizony jól ismerik a török elleni háború hosszú küzdelmét”.

⁹⁰ Ortelius, Hieronymus: *Chronologia: Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und belagerungen der Staette und Vestungen... von Anno 1395 bis... gegenwertige Zeit.* Nürnberg, Sibmacher 1602. (H 1530) *Continuatio Dess Hungarischen und Siebenbürgischen Kriegswesen vom Julio Anno 1602 bis auff jetziges 1603. Jahr., App. H. 2602. Vierdtter Theil. Dess Hungerischen unnd Sibenbürgischen Kriegswesens, was sich siedhero Anno 1604. Biss auff A. 1607 inn der auss gestandnen rebellion mit dem Türcken, Rebellen und Ihrem anhang, so sich wider das Hochlöblich Hauss Österreich ... Nürnberg, 1613. Chronologia Oder Historische Beschreibung.... 1613 (H 1532) 1615 (H 1531) Amsterdam Neander Petrus 1622 (H 1539) *Chronologia oder Historische Beschreibung...Endter, Nürnberg 1622 (H 1536), Ortelius Redivivus Et Continuatus Oder Ungarische Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung von die 1607 bis an der 1665 Jahr vermehret durch Martin Mayern. Fürst és Fievet 1665 (H 1540) Feigius Johannes Constaninus: Wunderbahrer Adlers-Schwung oder fernere Geschichts-Forstetzung Ortelii redivivi et Continuatii.. H 528 és H 529**

⁹¹ Meisner, Daniel – Kieser, Eberhard: *Thesaurus Philo-Politicus. Das ist: Politisches Schatzkästlein guter Herren...* Frankfurt am Main, 1623–1626.

⁹² „Relation, was sich diss anhero zwischen der Römischen Keyerlichen und Türkischen Armee begeben und zugetragen. Darinn vermelet wird wie jaemmerlich der Türck viel tausent Christen gefangen weggeführt und wie die Christen hinwider einen stattlichen Soeg weder die Türcken erhalten.”

A színvonalas magyar vonatkozású röplapjairól híres Thomas Wieringnek az eszéki híd 1685-ös ostromáról közzétett röplapja⁹³ az aktuális hadi eseményről csak igen röviden számolt be, de gondosan összegzett minden fontos ismeretanyagot, amit illetni tudni az eszéki híd jelentőségéről. A Hamburgban közzétett röplap egy kisebb értekezéssel indult arról, hogy Amerikában és Afrikában is lehet látni, milyen nehéz áthidalni a széles folyókat és a mocsaras területeket kőhidakkal, amint Regensburgban, Frankfurt am Mainban, Dresdában, Párizsban vagy spanyol és itáliai városokban látható, de a fahidak közül Európában az egyik leghíresebb az eszéki híd, melyen Szulejmán Bécs ellen indult 1529-ben, majd Szigetvár ellen 1566-ban. 1664-ben viszont Zrínyi Miklós és Wolfgang Hohenlohe csapatai sikerrel égették fel Pécs városához hasonlóan, de a szorgalmas törökök rövid időn belül újjáépítették, mint arról Edward Braun 1669-es útja alapján beszámolt. A 17. század végi Hamburg a saját színvonalát tekintve is virágkorát élte, a tengeri kereskedelemben, a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatrendszerben is jelentős szerepet játszott, növekvő és tehetős lakossága tudatos és öntudatos újságolvasó közönséget⁹⁴ jelentett, akik számára tematikus hetilapok ontották az információt a tengeren túlról és az őket körülvevő világ különlegességeiről. A Hollandiából érkezett Wiering nyomdászként és kiadóként nemcsak sokoldalúan akarta közzétenni a török háború híreit, hanem az információ átmentésének és tárolásának új megoldásaival próbálkozott. A magyarországi török háborúk tradíciójából, de európai területekről fokozatosan kiszoruló Oszmán Birodalom egzotikus világáról is átfogó képet akart nyújtani. A napi sajtóhírekből politikai, katonai, gazdasági országmertetésekkel állított össze neves szerzőkkel együttműködve. A Wiering kiadónál jelent meg Hamburgban a visszafoglaló háború eseményeit mintegy ezer oldalon összegező mű is, melybe gondosan applikálták a kiadónál korábban megjelent igényes, katonailag is szakszerű metszeteket a várostromokról,⁹⁵ Christoph Boethio nürnbergi Lochner kiadónál megjelent hasonló vállalkozását mintának tekintve.⁹⁶ A magyarországi török háború hadszínterén játszódó „történelmi” regényeinek ismeretanyagát, helyszíneit, szereplőinek jó részét szintén sajtóhírekből állította össze a kor nagy népszerűségnek örvendő szerzője, Eberhard Werner Happel (1647–1690). Happel *Relationes Curiosae oder die gröste Denckwürdigkeiten der Welt* című újságjában (1686–1690) természettudományos ismeretanyagot tett közzé.⁹⁷ Koncepcióját és „elhivatottságát” leginkább *Thesaurus Exoticorum* című műve⁹⁸ jelzi, mely érzékelteti, hogy miként próbálja a gyorsan elenyésző hírekből az értékes infor-

⁹³ „Eigentlicher Abriss der Weltberühmten Essecker-Brücke in Ungarn und wie dieselbe in iezigem August-Monat zum Theil verbrandt worden.” Hamburg Zu bekommen bey Thomas von Wierung im Guldnem A, B, C., 1685.

⁹⁴ Böning, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002.; Böning, Holger: *Eine Stadt lernt das Zeitungslesen. Leser, Auflagen und Reichweite der Hamburger und Altoner Zeitungen in der Frühzeit des Zeitungswesens*. In: von Merziger, Patrik – Stöber, Rudolf – Körber, Esther-Beate – Schulz, Jürgen Michael (Hrsg.): *Geschichte, Öffentlichkeit, Kommunikation. Festschrift für Bernd Sösemann zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, 2010. 25–46.

⁹⁵ „Der siegreiche geendigte Römisch-Kayserliche... Türcken-Krieg.” Hamburg, 1699.

⁹⁶ Boethius, Christoph: *Rhum-Beloberter Triumph-leuchtender und Glantz-erhöheter Kriegs-helm*. Nürnberg, Johann Christoph Lochner 1685–1689.

⁹⁷ Egenhoff, Uta: *Berufsschriftstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happels Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts*. Bremen, 2008.

⁹⁸ „Thesaurus Exoticorum, oder Eine mit Ausländischen Raritäten und Geschichten wohlversehene Schatz-Kammer...” Wiering, Hamburg, 1688.

mációkat, a raritásokat kiemelni a művelt újságolvasóknak, a különlegességeket a korban divatos *Kunstkammern*ek mintájára külön „szöveg csodakamrákban” összegyűjteni.⁹⁹

Egy 1685 őszi kiadott ulmi röplap¹⁰⁰ I. Lipót császár és szövetségeseinek győzelmét és annak politikai következményeit a történelmi előzmények felelevenítésével legitimálta. A metszet bemutatta 1685 augusztusának hadi sikereit, Érsekújvár bevételét, a tati csatát és az eszéki átkelőért folyó eredményes küzdelmet, de elsősorban a politikai következményeket érzékeltette, feledtetve Buda előző évi sikertelen ostromát, érzékeltetve, hogy nem tört meg a visszafoglaló háború lendülete, újabb sikeres offenzíva várható. Matthäus Shultes (1679–1692) röplapja Lipót császár és szövetségesei legyőzött török holttesteken végigvonuló fiktív diadalmenetét állította középpontba, ifjabb Plinius alapján felidézve Pompeius ázsiai győzelmeit követő bevonulását Rómába. A felhőből felbukkanó, babérkoszorút nyújtó Fama a történelmi változást, az Oszmán Birodalom erejének megtörését hirdette. A metszeten II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem szerepe is kiemelt, hiszen Mária Antónia, I. Lipót császár lányával 1685. július 15-én Bécsben kötött házasságát ünnepelte. A röplap szövege utal I. Frigyes császárra, aki a Wittelsbach-ház számára a bajor hercegi címet adta 1150-ben. Éppen a sokoldalú reprezentációs szándék következtében válik különösen erőteljessé a történelmi emlékezet használata és alakítása.

A röplap az augusztus 16-i tati csata kapcsán a korábbi érseki székhely, Esztergom török kézre kerülésének körülményeit elevenítette fel 1543-ból, majd az 1594-es ostromot, melynél Mátyás főherceg is jelen volt, végül az 1604-es török támadást Hieronymus Ortelius krónikájára hivatkozva. A röplap az eszéki hídnál lezajlott csata „valódi jelentőségének, fontosságának” érzékeltetésére szintén a történelmi előzményeket mutatta be. A röplapszerző Érsekújvár visszavételének óriási hadi szerencsáját az erődváros „históriájára vetett pillantással” bizonyította. Hieronymus Ortelius alapján azt emelte ki, Bocskai István háborújában milyen jelentős szerepet játszott, s a főkapitánysági központot magyarországi támadásakor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is birtokolta 1619–1620-ban. Az összegzés kisebb pontatlanságok ellenére nagyon koncepciózus történelmi értékelést és politikai következtetést kínált a többször megszólított, műveltnek és döntéshozónak tekintett korabeli olvasóknak. A sajtótermék konklúziója szerint a fenti politikai és katonai jelentőségű sikerek után az egész Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség Dalmácia, Szlavónia, Bosznia, Szerbia és Bulgária is felszabadítható a török uralom alól. Nagy ívű koncepció ez Buda visszavétele előtt, mert az intenzív propaganda a Német-római Birodalom egységes fellépésének erejét is hirdette.

Hasznos mementók – „Emlékeztető kísérletek”

A 17. század végére a nyomtatott sajtótermékekben megjelenő információ értékesítésének új műfajai jelentek meg a hosszú távú hasznosítás iránti igény fokozódása miatt. A 17. század végén nagy népszerűsége tettek szert az olyan tablóképek, melyeken az előző év leg-

⁹⁹ Schock, Flemming: *Die Text-Kunstammer. Populäre Wissenssammlungen des Barock an Beispiel der Relationes Curiosae von E. W. Happel*. Köln–Weimar–Wien, 2001.; „Von diesen gelehrten und curieusen Männern” Zur Kommunikation gelehrten Wissens in der ertsen populären Zeitschrift Deutschlands (*Relationes Curiosae*, 1681–1691). In: Herbst, Klaus Dieter – Kratochwil, Steffan (Hrsg.): *Kommunikation in der Frühen Zeit*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2009. 119–134.

¹⁰⁰ Apponyi Metszet 222. „Stets-grünende Loober-Krone. Vornemlich Ihrer Römischen Kayserlichen Majsetaet: So dann dero hohen Alliierten Auch andern getreuen Ministern, wegen Dero unverdrossen Vätterlichen Vorsorge höchst...” Ulm zu finden bey Mättheus Schultes.

fontosabb eseményeit mutatták be.¹⁰¹ Természetesen azok a kiadók kedvelték e műfajt igazán, melyek jelentős mennyiségű nyomtatott információval, metszetanyaggal és térképekkel rendelkeztek. Mégis elsősorban nem az üzleti érdek motiválta a kiadókat az újfajta összegzés megjelentetésére. A szövetségrendszerekben vívott háborúk kiterjedt, sok tényezőz hadszínterei szükségessé tették a kronologikus összefoglalásokat. A nyomtatásban megjelent hatalmas mennyiségű információból a képek révén ki lehetett emelni a legfontosabbakat, azt is érzékeltetve, hogy hosszú távon mely események lesznek igazán jelentősek. Christoph Weigel (1654–1725), Augsburgban, Bécsben, Frankfurt am Mainban, végül Nürnbergben tevékenykedő kiadó 1696-ban közzétett, a tanuló ifjúságnak szánt képes világtörténelme végére csatolta az előző év legfontosabb eseményeit tíz képből álló tábláját, majd azt követően 1725-ig minden évben megjelentetett egyet.¹⁰² Örökösai 1726-ban úgy készítették el az új kiadást, hogy a legjelentősebb korabeli, havonta megjelenő politikai újságok, az *Europäische Fama*, *Europäische Mercurius* alapján kisebb magyarázatokkal látták el a képi összefoglalókat. A kiadványhoz előszót Johann David Köhler (1684–1755) tübingeni történész írt, aki Matthaeus Merian művére a szintén nyomtatott híreket feldolgozó *Theatrum Europaeum*-ra hivatkozva hosszú értekezést szentelt annak, milyen fontosak ezek a képes emlékeztetők a történelem megismerése és megtanulása szempontjából, mert segítenek megjegyezni a legfontosabb fordulópontokat. Az 1718-ra készült képen például jól érzékelhető, hogy nem egy hatalmi központ nézőpontja érvényesült, hanem a változásokra reflektáltak. A metszet középpontjába helyezett szimbolikus memento a nagy uralkodók, jelentős hadvezérek haláláról emlékezett meg.

A széles körű, nem csak a művelt elitet érintő történelmi emlékezet kialakításában a jól bevált politikai szimbólumok és allegóriák is meghatározó szerepet játszottak. A jelenség leglátványosabban a röplapokon ragadható meg, de más nyomtatott újságokban, pamfletekben is rendszeresen megjelennek olyan közérthető s szórakoztató formai megoldások, melyek segítettek értelmezni az elhúzódó, több országot is érintő kríziseket. A sokszor felbukkanó közkedvelt sémák: a gőzfürdő, a kártyaasztal, a bálterem, a betegágy, a küzdőtér vagy a kötélhánc jól ismert jelenségekre építettek. Miközben a szellemes gúnyképek a szemlélő számára távolságtartást sugalltak, egyfajta értelmezési keretet is adtak. Ha nem is tudták feltárni az összefüggéseket, mégis többféle nézőpontot kínáltak, valamint segítettek felismerni a különböző érdekeket és érdekellentéteket. Az egyik legszemlésebb értelmezési keretet, sémát a jogi és államelméleti műveltséggel is rendelkező Romeyn de Hooghe alkotta, aki reprezentatív metszeteivel és hatásos karikatúráival II. Orániai Vilmos holland és angol propagandájában meghatározó szerepet játszott.¹⁰³ 1674-ben Franciaország Hollandia elleni támadása idején tette közzé XIV. Lajos „politikai laboratóriumát” ábrázoló röpla-

¹⁰¹ Gedächtnuss-hülfliche Bilder-Lust der merckwürdigsten Begebenheiten des 1696ten Jahr

¹⁰² Bauer, Michael: *Christoph Weigel*. Archiv für Geschichte des Buchwesens, Bd. 23. (1983) 694–1106.

¹⁰³ Hollstein, E. W.: *Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts*. Amsterdam, 1949. Nr. 146.; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Bd. 17. Hrsg. Von Hans Vollmer. Leipzig, 1924. 458–461.; Muller, Frederick: *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historienplaten, zinneprenten en historischje kaarten*. Amsterdam, 1863–1882.; Landwehr, John: *Romeyn de Hooghe, the etcher. Contemporary portrayal of Europe, 1662–1707*. Leiden, 1973.; Langemeyer, Gerhard: *Aesopus in Europa. Bemerkungen zur politisch-satirisch Graphik des Romeyn de Hooghe (1645–1706)*. Münster, 1972.; Rózsa György: *Romeyn de Hooghe und die Türkenkriege in Ungarn*. Oud Holland 77. (1962) 101–111.

pot,¹⁰⁴ mely Franciaország nagyhatalmi törekvéseit mutatta be, a franciaellenes szövetség létrehozásának szükségességét hirdetve. A jól sikerült gúnyképet – melyet csak rövid gúnyvers értelmezett – 1688-ban Franciaország Pfalz elleni támadásakor újra közzétették. A képet az aktuális viszonyokhoz kissé át kellett alakítani, hiszen a török elleni hadszíntér küzdelmeire, a török háborúban a pápa pozitív szerepére s különösen a dicsőséges forradalom eseményeire reagálni kellett.¹⁰⁵ A politikai laboratórium szimbólumként azonban újra azt hirdette, hogy az európai hatalmi erőviszonyokat alapjaiban befolyásoló francia politikával szemben koalíciót alkotva kell fellépni. Bár a propagandaszándék könnyen kitapintható, mégis éppen a különlegességek kikísérletezésére alkalmas laboratóriumi kohó egyfajta elemzőbb, tudományosabb megközelítésre ösztökélte a befogadót. Jezsuita ellenes röplapon is bemutatatták a politika laboratóriumát¹⁰⁶ a 17. század végén a korábban titkos folyamatok, moztatórugók felfedeztetésének szándékával, így nemcsak a jezsuiták politikai hatalmára utaltak, hanem elismerték a jezsuita iskolák magas képzési színvonalát. A spanyol örökösödési háború időszakában újra megjelentették röplapon¹⁰⁷ a „mai idők francia laboratóriumát” éppen annak a párhuzamnak a megértetése céljából, hogy miért is kell újra szerepet vállalnia Angliának 1706-ban az új európai hatalmi erőviszonyok és a remélt erőegyensúly kialakítása érdekében.

Annak ellenére, hogy a 17. századi nyomtatott sajtótermékek jól bevált eszköztárral nemcsak aktuális jelenlétet biztosítottak, hanem egyfajta sajátos kollektív emlékezetet is mozgósítottak, s egy újabb standard ismeretanyag kialakítására törekedtek, összességében a nyomtatott hírek nem váltak „hivatalos historiává”, nem „kanonizálódtak” uralkodói életrajzokban s a 18. században megjelenő tudományos igényű történetírói művekben. A sajtótermékekben a rendszeresen és tudatosan használt történelmi emlékezet aktuális politikai célokat szolgált, történeti jelenségekkel legitimálva, újra középpontba állítva jól körülhatárolható, akár többször is felmerülő korábbi szándékokat és elképzeléseket. Ez a mechanizmus nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Királyság szerepe és jelentősége az aktuális politikai nyilvánosság előtt sokoldalúan és hatékony kifejtést nyert, de nem adott eszköztárat ahhoz, hogy a döntéshozást is érdemben befolyásolja.

A 17. század végére, a 18. század kezdetére a nyomtatott információval való együttélés hozzátartozott a városi polgár műveltségéhez.¹⁰⁸ A színvonalas hetilapokat olvasó városi polgárság közösségei¹⁰⁹ teremtették meg a közeget a felvilágosodás eszméinek gyors befo-

¹⁰⁴ „Den Franschen Algemist In Faustus Faustus von Straetsburg.” Kunstsammlung Vestung Coburg, Rotterdam Atlas van Stolk. Kessemeier, Siegfried – Schulze, Heiko K. L.: *Ereignis Karikaturen. Geschichte in Spottbildern 1600–1930. Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte Münster*. Münster, 1983. 115.

¹⁰⁵ G. Etényi: *Pamflet és politika*, 308–318.

¹⁰⁶ „Het Stookhuys van Pater Peters The Scientific ihree horned Doctor Father Peters a great Labourer in Works of Daeckness.” Kunstsammlung Vestung Coburg.

¹⁰⁷ Forneys des Oorlogs Kunstsammlung Vestung Coburg

¹⁰⁸ Gierl, Martin: *Korrespondenzen, Disputationen, Zeitschriften: Wissensorganisation und die Entwicklung der gelehrten Medienrepublik zwischen 1670–1730*. In: Dülmen, Richard van – Rauschenbach, Sina (Hrsg.): *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Köln–Weimar–Wien, 2004. 417–438*.

¹⁰⁹ Martin, Welke: *Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitunglesen in Deutschland*. In: von Dann, Otto (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich..München, 1981. 29–53*.

adásához, a politikai nyilvánosságot már nemcsak megfigyelőként, hanem hatalmi ellensúlyként is működtető közéleti ember megjelenéséhez.¹¹⁰

NÓRA G. ETÉNYI

*The Value and Functional Change of Printed Information
in the Early Modern Period*

In the early modern period, the quantity and quality of printed information got a boost, and not only the elite but also everyday people, considered as a receptive audience, too, were quick to learn how to use it. Those making a living from the “black art”, such as printers, punchcutters, publishers, schoolmasters and the intellectual elite, were themselves personally involved in teaching the masses how to handle the news, and reflected on the significance of printed newspapers, weeklies and pamphlets illustrated by engravings as well as the value of the conveyed information. The illustrated pamphlets helped interpret the quickly changing political situation with witty political allegories. By the beginning of the 17th century, it had become a requirement for the audience to recognize the interests and any manipulative intent behind the propaganda. The manifold and many-centered propaganda related to the anti-Ottoman war played an important part in the development of early modern international political publicity. During the 16th and 17th centuries, with the help of printed news, actual information was built on the tradition of Ottoman wars in Hungary, amassing a significant corpus of information about the political, military and economic importance of the Kingdom of Hungary. The manuscript municipal chronicles from Augsburg, Nuremberg and Regensburg from the 17th century prove that the educated city dwellers followed and collected published printed news. During the Thirty Years' War, printed political cartoons and pasquinades were inserted even in manuscript news collections. An anonymous diarist from Regensburg reported on the rivalry of representatives and the pro Ottoman war propaganda of the Imperial Diet that opened in 1663 in a competent manner and using printed materials.

¹¹⁰ Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation und Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1994.; Weber, Wolfgang E. J.: *Aufklärung – Staat – Öffentliche Meinung oder: Die Rason des Rasonnements*, Böning, Holger: *Pressewesen und Aufklärung. – Intelligenzblätter und Volksaufklärer*. In: von Doering Manteuffel, Sabine – Mancal, Josef – Wüst, Wolfgang (Hrsg.): *Pressewesen der Aufklärung. Periodische Schriften im Alten Reich*. Berlin, 2002. 43–68., 69–120.